
УДК 81'246.2+271.1

Світлана Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МОВНИХ КОДІВ ЗА ДВОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті проаналізовано оригінальний мовний матеріал — тексти розмов за спровокованого білінгвального спілкування під час проведення фокус-групового дослідження у містах Києві, Львові, Одесі, Харкові для підготовки соціолінгвістичного опитування з проблем мовної ситуації та мовної політики в Україні. Мета дослідження — вивчення особливостей перемикування і змішування мовних кодів українсько-російськими і російсько-українськими білінгвами різного віку, які мешкають у великих містах регіонів України з різною мовною ситуацією. Отримані результати засвідчують, що молодь виявляє відносну мовну стійкість, що пояснюється передусім її пов'язаністю з освітнім процесом. На представників старшого покоління сильніше впливає загальне мовне тло місця проживання. На російське мовлення українців впливає також українськомовна концептуалізація навколишнього світу, що виявляється, зокрема, через вживання слова «мова» (передусім на позначення концепту «українська мова») російськомовними. Водночас спостережено випадки елементарного змішування одиниць різних мов за білінгвального спілкування, не пов'язані з концептуалізацією. Лінгвістичний аналіз текстів фокус-групових обговорень у білінгвальній аудиторії й надалі можна використовувати як плідний метод дослідження.

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, українська мова, російська мова, перемикування мовного коду, інтерференція.

Питання білінгвізму населення України неодноразово обговорювали в науковій літературі, воно нерідко стає також предметом політичних маніпуляцій і саме тому потребує глибокого і всебічного наукового дослідження. Ще У. Вайнрайх назвав практику паралельного використання двох мов білінгвізмом (двомовністю), а людей, що її здійснюють, білінгвами (або двомовними) [5: 22]. Це поняття неодноразово уточнювали, воно зазнавало різних визначень, зрештою потрапило до спеціальних словників [14] як у

© С.О. СОКОЛОВА, 2017

широкому («відносне володіння другою мовою, здатність користуватися нею в певних сферах спілкування» [1]), так і вужчому («більш чи менш вільне володіння двома мовами: рідною і нерідною» [Там само]) значеннях. Навіть маючи чіткі теоретичні визначення типів білінгвізму (координативний чи субординативний), не завжди легко розмежувати практично, з яким саме типом білінгвізму ми маємо справу у кожному конкретному випадку, оскільки самооцінка рівня володіння мовами, яку переважно застосовують під час масових опитувань, нерідко не відповідає реальному стану речей, а метод зовнішнього спостереження за мовленням неможливо адекватно застосувати для оцінювання мовних навичок у великих колективах. У. Вайнрайх зауважував, що, досліджуючи білінгвізм, зокрема його типи, «доцільно також порівнювати дані, отримані шляхом безпосередніх лінгвістичних спостережень, із даними психологічних тестів» [4: 28]. Утім, у психолого-педагогічних дослідженнях для визначення мовних преференцій інколи послуговуються навіть таким параметром, як мова навчання [11], що може зовсім не відповідати власним мовним уподобанням індивіда і його повсякденній мовній практиці, а для школярів — узагалі залежати від відповідних настанов батьків, особливо якщо йдеться про учнів українськомовних класів і шкіл у російськомовних регіонах¹. Загалом порівняльний ступінь володіння двома мовами, як зазначав У. Вайнрайх, неможливо точно сформулювати у суто лінгвістичних термінах: «Це один з тих численних аспектів двомовності <...>, для дослідження яких мовознавству потрібна співпраця з психологією і суспільними науками [4: 2].

За поширеного бі- та полілінгвізму у суспільстві постає питання самоідентифікації — як мовної, так і етнічної, національної, які тісно пов'язані між собою, але не завжди збігаються. На важливості саме мовної ознаки для етнічної і національної ідентичності наголошують багато дослідників, зокрема М. Вінгендер у вступі до монографії інтернаціонального авторського колективу, присвяченої вивченню мовно-політичного дискурсу в російсько-тюркомовних спільнотах [19: 13].

За умов, коли «мовний конформізм українців, їх звичка підпорядковуватись диктатові російськомовних партнерів по комунікації стали масовим явищем» [12], дуже важливими стають дослідження, виконані на конкретному мовному матеріалі (текстах різних стилів і жанрів) з одночасним урахуванням соціальних параметрів мовців. В українському мовознавстві є окремі праці, присвячені вивченню чинників, що впливають на вибір мови спілкування мешканців різних територій України, які належать до різних вікових і соціальних груп [2; 3; 9; 10; 15; 16; 17 та ін.].

¹ В аналізованій статті, до того ж, застосовано порівняльний аналіз кількості помилок у диктанті як основний критерій оцінювання рівня мовної компетенції, що також неприйнятно, оскільки відбиває лише орфографічні навички, а різні принципи української і російської орфографії зумовлюють їхню різну складність для засвоєння; навчальні програми з російської мови досить сильно різняться залежно від основної мови навчання, тоді як з української різняться значно меншою мірою.

Цікаві спостереження над російським мовленням молодих львів'ян містить стаття Л. Кочубей, у якій розглянуто, зокрема, проблему співвідношення інтерференції, перемикання мовного коду та запозичення саме на матеріалі взаємодії цих мовних кодів і, зрештою, констатовано, що «перемикання коду у мовленні львів'ян — це у більшості випадків дещо інше, аніж недостатнє володіння мовою або дефіцит культури мови; це — притаманне певній темі, ситуації, мовному контакту явище, яке культивує нові імпульси для поживлення комунікації» [7].

У жовтні 2016 р. у межах міжнародного проекту² в чотирьох містах України — Києві, Львові, Харкові та Одесі — були проведені фокус-групові дискусії на тему мовної ситуації в Україні, по дві дискусії в кожному місті — для молодшої (18—35 років) і старшої (36—65 років) вікових груп. Це дало змогу не лише обговорити основні проблеми, які стосуються взаємодії української і російської мов, і правильно сформулювати питання для масового опитування (що й було основною метою цих фокус-груп), але й отримати оригінальний власне мовний матеріал — тексти розмов в умовах спровокованого білінгвального спілкування. Відмінна мовна ситуація в містах проведення фокус-груп зумовлює як розмаїття поглядів на мовне питання, так і відмінності у власній мовній поведінці білінгвів, які в них живуть.

Порівняння даних про національний склад аналізованих міст за даними останнього перепису населення [6] свідчить про те, що в усіх них переважають етнічні українці, але різною мірою (61,66 % в Одесі, 60,98 % в Харкові, 88,37 % у Львові, 82,22 % в Києві), однак в Одесі і Харкові також близько третини становлять росіяни, у Львові й Києві їх значно менше (8,72 % і 13,13 % відповідно).

Водночас, Одеса і Харків є, як відомо, переважно російськомовними містами, а мовна самоідентифікація їхнього населення не відповідає національному складу міст, оскільки в них вважають рідною українську мову лише близько третини мешканців. У Львові спостерігаємо практично повну відповідність мовної ідентифікації національній, у Києві баланс зміщений приблизно на 10 % на користь російської мови. Ця невідповідність зумовлена передусім втратою мовної ідентичності етнічними українцями, практично половина яких в Одесі і Харкові вважають рідною російську мову³, тоді як у Львові мовна ідентичність українців майже сто відсоткова, а в Києві сягає понад 85 %.

² Проект № 62700395 Фонду Фольксваген Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia.

³ Слід зазначити, що національний склад населення відповідних областей та його мовна самоідентифікація досить суттєво відрізняються від ситуації в обласних центрах зі зміщенням балансу на користь української мови, а в Одеській області — ще й на користь мов національних меншин, зокрема, понад дві третини (62,64 %) сільських жителів Одещини (усіх національностей) вважали рідною українську мову, 13,6 % — російську і майже чверть (23,81 %) — інші мови.

Така ситуація (втрата мовної ідентичності вже на рівні визначення рідної мови) на пострадянському просторі притаманна передусім Україні, ще більшою мірою — Білорусі, тоді як пострадянські країни (і республіки у складі РФ) зі взаємодією неспоріднених мов характеризує білінгвізм за рахунок співіснування різних етносів, представники яких визнають рідною саме мову свого етносу. Зокрема, М. Вінгендер в уже згаданій статті наводить дані про те, що частота визнання рідною мови свого етносу у 2009/ 2010 рр. серед титульного населення сягала майже 99 % у Казахстані і понад 94 % у Татарстані. При цьому понад 90 % татар вільно володіють російською мовою, а понад 90 % казахів розуміють її і можуть нею читати і писати, тоді як лише близько чверті росіян Казахстану розуміють розмовну казахську, а близько 3,6 % росіян Татарстану володіють татарською [19: 17].

Ситуація в Україні вирізняється дифузністю білінгвізму, за якого можливе (і поширене!) спілкування «кожен своєю мовою», яке дуже рідко спричиняє комунікативні невдачі, які, до того ж можуть бути «змодельованими» за принципом: *я тебе не розумію, бо не хочу*. Водночас ситуація, коли «кожен говорить (кодує) власною мовою і вільно декодує повідомлення, що їх надсилає партнер» [4: 5], не є українською унікальною, такі відношення «особливо характерні для тих випадків, коли йдеться про діалекти однієї мови або близькоспоріднені мови на зразок скандинавських» [Там само].

Білінгвальне спілкування дуже сильно ускладнює класичну схему взаємодії мовних кодів і субкодів, накреслену Л.П. Крисіним, за якої «коди і субкоди перебувають один з одним у відношенні функційного доповнення. Інакше кажучи, кожен код (субкод) має свої функції, не перетинаючись (або майже не перетинаючись) із функціями інших кодів (субкодів)» [8: 375]. Спонтанне білінгвальне спілкування (діалог або полілог) провокує збільшення частоти перемикань мовних кодів, а тема, пов'язана з білінгвізмом, дає змогу простежити їхні особливості й умови прояву у концентрованому вигляді, на відносно невеликих за загальним обсягом текстах.

У кожній дискусії в межах фокус-груп брали участь по 10 осіб обох статей (у Харкові, через складні погодні умови, у дискусії взяли участь відповідно 9 і 7 учасників — отже, загалом було 76 учасників), половина з яких у кожній групі позиціонувала себе як українськомовних у повсякденному спілкуванні, половина — як російськомовних. Матеріал дискусій зафіксований за допомогою аудіо- і відеозапису, далі проаналізовані розшифровані тексти. Загальний обсяг текстів становить близько 13,5 а.а. У Києві, Львові та Одесі модератори говорили українською мовою, попередньо спитавши присутніх, чи не буде для них таке спілкування незручним:

Я хочу спитати зразу до тих, хто говорить російською мовою — якщо я до вас буду звертатися українською, це буде для вас складати якусь проблему? (Київ, 18—35); ті, хто спілкується російською мовою, якщо я буду гово-

рити з вами українською, це не буде для вас якимось дискомфортом, не буде складно? (Київ, 36—65); *До тих, які говорять переважно російською мовою. Вам було би зручніше, щоб я до вас зверталась російською? Чи достатньо вас влаштує, якщо я буду говорити українською мовою?* (Львів, 18—35).

Якщо в Києві та Львові питання модератора мало переважно етикетний характер, то в Одесі воно було наполегливішим і більшою мірою спрямованим на запобігання комунікативним невдачам: *Наступне питання — чи зручно вам буде, якщо я буду говорити українською мовою? <...> Немає жодних заперечень? Якщо комусь буде необхідно, я перейду на російську мову, якщо якесь питання буде незрозуміле* (Одеса, 18—35).

Надалі модератор у Києві та Львові чітко дотримувалася обраного мовного коду, одеський модератор допустила лише кілька реплік російською мовою (усі як відповідь на російськомовну репліку дискусанта, але не для перекладу незрозумілого вислову). Харківський модератор одразу спитав дозволу говорити російською мовою: *Ничего, что я на русском? Да? Ок.* (Харків, 18—35), надалі практично понад третина його реплік були російськомовними або гібридними: *Ок, що робити, ми потім побалакаємо. А зараз основне питання собственно, действительно ли языковой вопрос в Украине провоцировал...?* (Харків, 18—35).

Учасники дискусії обирали мову спілкування довільно, отже, в усіх групах дискусія відбувалася двома мовами одночасно, жодного разу не спричинивши непорозуміння, що дає змогу схарактеризувати усіх дискусантів як білінгвів, які принаймні добре розуміють другу мову, але з різними характеристиками індивідуального білінгвізму (координативний або субординативний з переважанням або української, або російської мови). У такій ситуації співрозмовники, які визначили для себе комунікативну ситуацію як двомовну, «можуть використовувати комунікативні можливості двох мовних систем, а межі між мовами стають взаємопроникними» [18]. Білінгвальне спілкування у білінгвальному середовищі не лише створює підстави для інтерференції, але й розширює потенційний арсенал виражальних засобів, зокрема, О.О. Потєбня вважав, що, коли людина послуговується двома мовами, «два види розумової діяльності йдуть в одному напрямі, переплітаючись між собою, але зберігаючи свою розмежованість» [13: 166]. Деякі дослідники для фактів проникнення елементів, ознак і правил з однієї мови в іншу в ситуації білінгвального спілкування використовують навіть термін «трансференція», замість інтерференція [18], підкреслюючи його керований характер.

Учасники нашої дискусії самі добре усвідомлюють свою двомовність і своє двомовне середовище і використовують паралельно одиниці різних мов:

Віра. *Розмовляю і українською, і російською. Двоє діток, ходять до української школи, але в нас російський клас. Мы живем в Одессе, понимаете?* (Одеса, 36—65);

Юрій. *У мене по роботі телефонують люди, дуже багато розмовляють на російській. Телефонують і розмовляють на українській. Щоб швидше вони зрозуміли, що я від них хочу, я можу розмовляти і на російській* (Київ, 18—35).

Проте, на пряме запитання, чи є вони білінгвами, далеко не всі дали позитивну відповідь.

Розподіл дискусантів за мовою, якій вони надають перевагу в повсякденному спілкуванні, здійснювали за їхньою власною заявою. Основна мова спілкування учасника дискусії переважно збігалася з проголошеною як мова повсякденного спілкування, утім, один з учасників дискусії у Львові, проголосивши себе російськомовним у побуті, в дискусії використовував переважно українську і з 63 реплік перейшов на російську лише чотири рази в дуже коротких висловлюваннях у відповідь на російськомовну репліку.

Оскільки спілкування відбувалося двома мовами одночасно, учасники дискусії продемонстрували різні типи мовної поведінки — від абсолютної мовної стійкості до постійного перемикання мовного коду під впливом як зовнішніх (мова співрозмовників, зокрема у попередній репліці), так і внутрішніх (зміст висловлювання та асоціації, які він викликає). В окремих випадках спостерігали змішування мов, яке важко було пояснити конкретними причинами, фактично це був суржик:

Олександр. *Лучшая защита — это не запрещать.*

Віра. *Да. Не вымогать, не защищать. Просто не запрещать.*

Віталій. *Защищать от кого?*

Віра. *Ну да, вопрос. Від української мови, я так понимаю.*

Модератор. *Можливо не захищати, а підтримувати.*

Віра. *Тогда неправильно звучит (Одеса, 36—65);*

Надія. *Тому що...Общаясь я, конечно, по-украински. Так як в...моїй сім'ї теж всі по-українські, общаемся. Хотя муж у меня русский. Читати по-українські не вміє, але розмовляє краще, ніж я (Одеса, 36—65).*

Деякі інформанти відверто позиціонували себе як носіїв суржику:

Олександр. *Олександр, я на суржике разговариваю. То так, то сяк, сам себя не понимаю (Харків, 18—35).*

В усіх текстах проаналізовано відповідність кожної репліки матричній мові дискусанта, причому під матричною розуміли мову, яку він свідомо обрав як основну мову повсякденного спілкування, хоча це не повністю збігається із класичним визначенням матричної мови як «однієї з мов бі- чи полілінгва, якою він володіє найповніше; основи вербального втілення його когнітивних і психічних процесів; або мови, звичної для конкретного учасника спілкування, якою він почав комунікацію» [1]. Можна припустити, що в окремих випадках дискусант (переважно це стосується тих, хто вільно володіє обома мовами) погоджувався на ту мовну роль, якої не вистачало в групі. Ймовірно, той учасник львівської групи, про якого йшлося вище, запропонував себе як російськомовного не тому, що переважно нею спілкується у побуті, а тому, що він, на відміну від багатьох львів'ян, може вільно нею спілкуватися.

У мовознавстві заведено розмежовувати поняття перемикання і змішування мовних кодів на підставі свідомого або мимовільного переходу на інший код. Пор.: «Перемикання (переключення) кодів — усвідомле-

ний перехід мовця у процесах мовного (зокрема міжкультурного) спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу мову (діалект, стиль), пов'язаний зі зміною параметрів комунікативного акту» [1]; «Змішування кодів (у міжкультурній комунікації) — неусвідомлюваний, немотивований мовцем перехід у процесах мовного спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу (впроваджувану), не пов'язаний зі зміною умов комунікації, параметрів комунікативного акту, найчастіше внаслідок низької мовної компетенції в одній із використовуваних мов» [1]. За зовнішнього спостереження за білінгвальним полілогом, у якому зміна коду не спричинена можливим нерозумінням з боку адресата/адресатів репліки, не завжди можна чітко визначити ступінь усвідомлення мовцем факту зміни свого мовного коду, а у випадку неусвідомленого переходу не завжди можна робити висновок про низьку мовну компетенцію, найчастіше причиною стає саме зміна параметрів комунікативного акту, коли мовець змінює повністю або частково мовний код у відповідь на попередню репліку співрозмовника.

Оскільки нас цікавили всі випадки переходів на іншу мову та іншомовних включень, ми й аналізували їх усі, виокремлюючи «мотивовані» і «немотивовані» переходи. Під «мотивованим» переходом розуміли передусім внутрішню мотивацію, тобто свідоме називання прецедентних феноменів мовою оригіналу, цитування чужої мови тощо:

Римма. *Я теж стикалася з тим, що коли в Росію приїжджала і я за звичкою розмовляю українською, мене просили так припинити. Ну, мені казали **прекрати**. А я кажу, що, якісь проблеми з цим, вам неприємно чути українську чи що? Ну, **что ты как село** (Харків, 18—35);*

Богдан. *Раньше это считалось, как будто с деревни приехать — з-під Одеси. То есть, если человек на украинском разговаривает, то он з-під Одеси. Сейчас это, мне кажется, не так (Одеса, 18—35);*

Борис. *Там во Львове я купил билетик на троллейбус, а в Ивано-Франковске я купил кофе попить.*

Модератор. *Це зараз?*

Борис. *Да, **купити кави попити треба тільки на українській** (Київ, 36—65);*

Наталя. *Я народилася в Кіровоградській області. Там розмовляли суто українською мовою. Може, це був суржик, я не знаю. Але розмовляли українською. Коли я в 14 років переїхала до Одеси, моя сестра мені каже: «**Наташа! Не говори на украинском языке! С тобой никто разговаривать не будет!**» (Одеса, 36—65).*

Водночас перехід на мову співрозмовника під впливом попередньої репліки мотивованим не вважали, оскільки він свідчив лише про власну мовну стійкість / толерантність мовця, яку ми саме й намагалися порівняти у представників різних регіонів і різних вікових груп. Пор.:

Людмила. *Если я этого человека раньше знала и общалась с ним на русском языке, говорю на русском. Если это незнакомый человек и говорит со мной на украинском, я говорю на украинском. <...>*

Модератор. *А от є ситуація, коли ви от ні за що не перейдете на іншу мову? Ну, наприклад, ви говорите російською, до вас звертається людина україномовна і ви от не перейдете все одно на українську або навпаки?*

Людмила. **Нема такої причини** (Львів, 36—65).

В окремих випадках іншомовні включення можуть мати фразеологізований характер (належати до категорії стійких словосполук), але їхнє вживання недостатньо мотивоване, оскільки в матричній мові наявна відповідна словосполука:

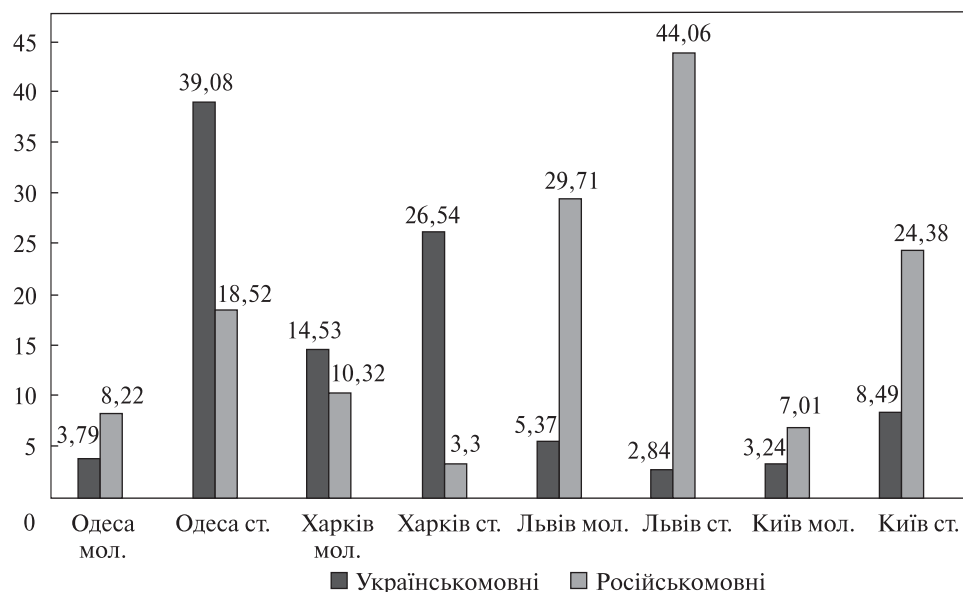
Зіновій. *Ви маєте право розмовляти на якій хочете / цей, маєте право вчитися на будь-якій мові, але це ваше личное дело* (пор.: *це ваша особиста справа*) (Львів, 36—65).

Утім, для мовця це може бути спосіб додатково звернути увагу співрозмовника на цю сполуку.

Односкладні репліки на позначення згоди або незгоди (*так, ні, да, нет*) ми розцінювали як відповідні матричному мовному коду, тим більше, що частина з них були груповими, не зараховували до реплік випадки невербального вираження згоди або незгоди. На таких засадах були проаналізовані всі репліки кожного з мовців у кожній фокус-групі. Діаграма ілюструє відносну частоту залучення іншої мови в репліках українсько- і російськомовних дискусій за групами. Незважаючи на те, що добір учасників дискусій не був орієнтованим спеціально на показник мовної стійкості / толерантності, результат аналізу виявився досить прогнозованим.

На діаграмі помітно, що найчастіше до зміни кодів вдавалися представники старших вікових груп, мовна орієнтація яких суперечить мовній ситуації в місті — передусім українськомовні одесити (майже 40 % реплік) та російськомовні львів'яни (понад 40 %) ⁴, що цілком природно, зважаючи на те, що вони тривалий час мешкають у переважно іншомовному середовищі. Меншою мірою, але все ж досить часто змінювали мовний код російськомовні молоді львів'яни (майже третина реплік), українськомовні харків'яни та російськомовні жителі столиці зі старших вікових груп (близько чверті), російськомовні одесити старшої групи (майже 20 %) тощо. Найбільшу мовну стійкість (3-10 % реплік зі зміною мовного коду) виявили молоді одесити і молоді кияни незалежно від мовних преференцій, російськомовні харків'яни (незалежно від віку) та українськомовні львів'яни і кияни. Мовну стійкість українськомовної молоді навіть у переважно російськомовних Одесі і Києві (дещо меншою мірою в Харкові) можна пояснити розвитком українськомовної освіти (принаймні шкільної), у Львові спрацьовує загальне мовне тло, як і в російськомовних жителів Одеси та Харкова. Відносну мовну стійкість українськомовних киян старшого (а тим більше молодшого) віку, ймовірно, можна пояснити тим, що в переважно російськомовному Києві українська мова є досить престижною і безперечно загальнозрозумілою, тож

⁴ Без урахування даних учасника дискусії, який, проголосивши себе російськомовним, говорив українською.

Діаграма. Зміна мовних кодів у репліках українськомовних і російськомовних дискусантів

українськомовним не треба долати психологічний опір мовного оточення (на відміну від, наприклад, Харкова).

Що стосується переходів на іншу мову, які ми кваліфікували як мотивовані, то їхня частота приблизно однакова в усіх аналізованих групах і варіює від 3—4 до максимум 10—11, але найбільшу частоту виявлено все ж у російськомовних учасників дискусії, які в такий спосіб імовірно ілюструють свою українську ментальність, тим більше, що такі вкраплення вказують на реалії українського життя: Ілля. *Я жил в Ростове в 90-х годах. И вы знаете, какая самая популярная группа в России была в 94 году? Океан Ельзи украинською мовою. Слухали всі! Потому что Вакарчук смог преподнести украинский так, что россияне заслушались!* (Одеса, 36—65).

Найчастіше українські вкраплення в російській репліці є наслідком цитування, зокрема повторення частини репліки іншого дискусанта: Борис. *Должна быть, как говорит Сергей, едина державна українська мова* (Київ, 36—65).

Цитоване слово або словосполучення може бути відокремлене від репліки-джерела однією чи кількома іншими репліками за умови, що воно безпосередньо стосується обговорюваної теми:

Модератор. *А взагалі російська мова потребує захисту в Україні?*

Андрій. *Защита — это некорректно. С моей точки зрения, должен быть официальный статус.*

Віктор. *Не защита, а атака* (сміється).

Яніна. *Лучшая защита — нападение.*

Андрій. *Он не является чем-то ущербным, чтобы его защищать. Нужен официальный статус.*

Яніна. *Спекулювати так можна тільки з некультурними людьми.*

Юлія. *Провокационное само вот это понятие захисту* (Київ, 18—35).

Нерідко вкраплення пов'язані з назвами української дійсності, які мовець засвоїв українською мовою (назви суспільних явищ, інституцій, навчальних предметів у школі й виші та ін.):

Віктор. *Был случай — у меня друг, он из Феодосии. Он знал исключительно русский язык, он учился в Академии внутренних дел. И преподаватель «держави і права зарубіжних країн», такой предмет, принимал у него экзамен. Тот ему рассказал — всё хорошо. А друг Александр был отличным, образованный, грамотный. Тот говорит:*

— *Всё то же самое, только на украинском языке.*

— *Вы извините, я не учил. У нас в Феодосии в школе не было украинского языка. Я даже книжку «Государство и право» нашел в библиотеке. Ну, не могу я.*

Давай и всё. Трижды ходил на передачу. В итоге пошел к другому преподавателю (Київ, 18—35).

Незважаючи на те, що дискусанти у різних фокус-групах виявили відмінні кількісні показники щодо зміни мовного коду, причини цих змін досить подібні. Сама тема обговорення у фокус-групах (мовне питання) сприяла виникненню інтерферентних явищ в умовах білінгвального спілкування, пов'язаних з функціонуванням поняття *мова* (рос. *язык*) — 'сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для об'єктивно наявних явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їхнього комбінування у процесі вираження думок'. В українській літературній мові для цього використовують іменник жіночого роду *мова*, який має кілька значень, а в російській — іменник чоловічого роду *язык*, теж багатозначний, але з іншим обсягом значень, крім того, вони по-різному кваліфікуються за родовою ознакою, по-різному проявляють себе у словосполученні тощо. Пор.: укр. *говорити / розмовляти українською / російською мовою*, рос. *говорит / разговаривать на русском / украинском языке*.

Розбіжність семантичної структури і різні граматичні характеристики українського іменника *мова* та російського *язык* зумовлюють відхилення від норм у мовленні кожною з мов, передусім це може бути свідоме вживання іменника *мова* в російськомовній репліці для маркування саме української мови, зокрема як мови державної або рідної, а *язык* в українськомовній — як російської або іншої мови:

Дмитро. *Это вот вы, действительно, я слушаю, вот вы все разговариваете нормальной украинской мовой, я спокойно это всё понимаю. А там такой грубый язык. И главное вот предложение, в котором может быть два слова русских, причём чисто, знаете, вот чисто такой русский язык. А остальные все украинские* (Харків, 18—35);

Ірина. *Т.е. человек может разговаривать на русском языке, но знает, что государственный язык, державна мова — украинский. Поэтому я считаю, что на сегодняшний день достаточно украинского языка. И дети учат, знают* (Одеса, 18—35).

Водночас таке вживання може бути й зовсім немотивованим (поза опозицією *українська мова — русский язык*). Складається враження, що тут ми маємо справу із загальною тенденцією, яка спричинена тим, що документація державного рівня (зокрема й закони) ведеться українською мовою, тому терміни (суспільно-політичні та інші) закріплюються у свідомості носіїв російської мови також переважно українською, і це проявляється у поширенні в російському мовленні українських суспільно-політичних й інших термінів:

Віктор. *По региональной мове сложно что-то сказать. Мне кажется, того, что уже есть, достаточно, и этот закон совершенно не нужен* (Київ, 18—35).

Можна говорити про те, що іменник *мова* набуває для українців концептуального значення незалежно від того, якою мовою вони розмовляють. Це підтверджують і дані масового опитування, здійсненого в межах уже згаданого проекту на всій території України (крім Криму і тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей), коли більшість респондентів (63,8 %) на питання анкети «*Чи згодні Ви з твердженням, що мова — це не лише питання культури, а й національної єдності та державної безпеки?*» дали ствердну відповідь, хоча відповіді й мали досить сильну регіональну диференціацію, а в регіонах із найменшою кількістю ствердних відповідей (Схід — 52,3 %, Південь — 45,3 %) спостерігаємо найбільшу невизначеність із відповіддю (варіант «і так, і ні» або відсутність відповіді — 29,6 % і 36,6 % відповідно).

Саме двомовна ситуація спілкування (а не сплутування роду конкретного іменника під впливом контактної мови, оскільки в обох мовах в іменників яскраво виражені формальні ознаки родової належності, й безпосередньо у словосполученні рід прикметника завжди узгоджений з родом іменника⁵) зумовлює невідповідність родової ознаки іменника *язык* (ч.р.) у залежних прикметників, вжитих ізольовано (у позиції, віддаленій від іменника) у російськомовній репліці, якій передує українська:

Віталій. *Государственный язык* есть в каждом государстве: в Англии — *английская*, во Франции — *французская*, в России — *российская*, и соответственно у нас должна быть *украинская* (Київ, 36—65).

Водночас, жоден дискусант, який говорив українською мовою, не ужив прикметника у формі чоловічого роду стосовно поняття ‘мова’ навіть після російськомовних реплік, хоча не всі вони дотримувались сильної норми безприйменникового дієслівного керування *говорити / розмовляти мовою*, фактично вживаючи форми з безприйменниковим і прийменниковим керуванням як паралельні, інколи навіть у межах тієї самої репліки:

⁵ Практичні дослідження фактів інтерференції свідчать, що помилки у вживанні родових форм іменників трапляються тільки тоді, коли з іншої мови запозичується також і граматичне оформлення відповідної лексеми або коли граматичне оформлення спільне для іменників різної родової належності. Пор. укр. *ярмарок* (ч.р.) — рос. *ярмарка* (ж.р.) [7]; укр. *собака* (ч.р.) — рос. *собака* (ж.р.).

Оксана. *Я вважаю, що державна мова вона одна і вона є. Але, якщо є люди, які розмовляють іншими мовами, то повинні заохочувати розмовляти на державній мові і в ніякому разі не нав'язувати. Тобто, люди самі повинні прийти до того, що будуть розмовляти державною мовою. Нехай вже там ті покоління, які розмовляли російською, там люди старшого віку, нехай вони вже розмовляють на російській, як їм зручно. А яюсь, не знаю, заохочувати, привчати людей розмовляти добровільно. Ні в якому разі не заборонами якимось там* (Харків, 18—35).

Аналогічний паралелізм трапляється і в російськомовних репліках, хоча для російської мови неприйменникова конструкція в цьому випадку зовсім не характерна:

Дмитрій. *Я считаю, престижно — украинским, так как мы живем на Украине и у нас очень много русскоязычных людей. То есть, даже тех, кто знает украинский, но по большей степени, как я, разговаривают на русском* (Київ, 18—35).

Тема обговорення у фокус-групах зумовила активне вживання назв відповідних мов (української і російської) і етносів, з якими вони пов'язані (українців і росіян). В українській мові іменником *росіяни* позначено як представників відповідного східнослов'янського народу (нації), так і жителів Росії загалом, в російській мові вживані відповідно іменники *русские* і *россияне*. Іменник *россияне* стосовно представників етносу є стилістично маркованим і відповідно обмеженим у вживанні. Український прикметник *російський* має в російській мові два відповідники — *русский* (той, що стосується східнослов'янського народу, зокрема і його мови) і *российский* (той, що стосується всіх жителів Росії або самої країни).

Однозначно кваліфікувати як помилкове можна вживання прикметника *российский* у сполученні *российский язык*:

Модератор. *Не відходимо від мови. А от якою мовою, от вас питають, що ви запишете собі в перепису? Російську мову, так?*

Юрій. *Российский язык, да* (Львів, 36—65);

Ольга. *Ну, мне почему-то глупо, ну извините, но разговаривать на украинском только потому что против российского языка* (Харків, 36—65).

В українському мовленні натомість трапляється прикметник *руський* і прислівник *по-руські* на позначення російської мови, що може бути фактом цитування:

Тетяна. *Ви знаєте, у мене була цікава ситуація, мій батько бачив мене у Москві, в художній академії, у них у всіх у батьків, у дідів, співуча така мова, в кого підкиївська, в кого черкаська, тут же поверталися до мене і по-руськи, бо «у дитини — за руським будуще». Тому я думаю, що це просто те, що людина сама собі обрала вже. От у мене така думка. Я для себе обрала — переважно українська, але російська ще не вийшла з мене* (Київ, 36—65).

Ту саму форму у функції іменника на позначення представника російського етносу у репліці киянки можна покваліфікувати як явище інтерференції:

Ольга. У моїй сім'ї зять у мене *руський*, дочка українка, зять на *російській* розмовляє, онучки теж, але вони можуть зі мною спілкуватися і на *українській*, і на *російській мові*, але у більшості розмовляють на *російській мові* (Київ, 36—65).

У мовленні львів'ян ця сама форма або прислівник із відповідним значенням є скоріше регіоналізмом.

Отже, ситуація одночасного спілкування двома близькоспорідненими мовами (за принципом «кожен своєю») створює умови для постійного перемикавання мовних кодів, як свідомого, так і неусвідомленого. Неусвідомлене перемикавання переважало в усіх групах спостереження.

Відносну мовну стійкість молоді, незалежно від мовних переваг, можна пояснити її пов'язаністю з освітнім процесом, зокрема українськомовним у переважно російськомовних регіонах (Одеса, Київ, меншою мірою Харків). Виняток становлять українськомовні львів'яни, на яких більшою мірою впливає загальне мовне тло.

На представників старшого покоління загальне мовне тло місця проживання впливає сильніше, тому найбільше зазнають впливу другої мови російськомовні львів'яни й українськомовні одесити і харків'яни. Щодо російськомовних киян старшого віку, то вони, наймовірніше, були українськомовними в молодості (приїхали до Києва з українськомовних регіонів, однак одержали освіту російською мовою і використовували її у професійній діяльності).

На російське мовлення українців (особливо за двомовного спілкування) впливає українськомовна концептуалізація навколишнього світу, що виявляється зокрема через вживання слова *мова* (передусім на позначення концепту «українська мова») у мовленні російськомовних українців. Водночас спостережено випадки елементарного змішування одиниць різних мов за білінгвального спілкування, не пов'язані з концептуалізацією. Вживання слова *язик* в українськомовних репліках, яке в публіцистиці також має ознаки концептуалізації (зі знаком «мінус»), у нашому матеріалі трапляється лише в поодиноких випадках як помилка, що свідчить про достатню мовну толерантність цієї аудиторії.

Змішування понять 'російский' і 'русский' у російському мовленні українців, так само, як і вживання лексеми *руський* в українськомовних репліках, переважно має суто мовну причину (пов'язано з цитуванням, інтерференцією, діалектною особливістю) і не пов'язано з мовною концептуалізацією.

Лінгвістичний аналіз текстів фокус-групових обговорень у білінгвальної аудиторії дає багатий матеріал для вивчення особливостей перемикавання мовних кодів, його можна використовувати надалі як плідний метод дослідження.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич. — Львів : Нац. ун-т ім. І. Франка. — К. : Довіра, 2007. — 207 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/p> (9.03.2017).

2. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальної ситуації : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Н.М. Бікова. — Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 20 с.
3. Бурда Т. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. Бурда. — НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2002. — 22 с.
4. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. — Вып. 6. Языковые контакты. — М., 1972. — С. 25—60.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. / У. Вайнрайх. — К. : Вища школа, 1979. — 263 с.
6. Всеукраїнський перепис населення 2001. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/
7. Кочубей Л. Украинские заимствования и переключение языкового кода в устной русской речи этнических русских г. Львова. Социолингвистический очерк / Л. Кочубей. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.kntu.kr.ua/doc/zb_10_2/stat_10_2/02.doc (25.11.2016).
8. Крысин Л.П. Кодовые переключения в речевом поведении говорящего / Л.П. Крысин // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. — М. : Языки славянской культуры, 2003. — С. 375—380.
9. Кузнєцова Т. Мовна поведінка білінгвальної сім'ї / Т. Кузнєцова // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: матеріали наукової конференції. — К. : Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — С. 112—117.
10. Литвиненко А. Чернігівські інтерв'ю (Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста) / А. Литвиненко // Урок української. — 2007. — № 7—8 (101—102). — С. 8—12.
11. Луценко Е.Л. Билингвизм современной молодежи: когнитивный и профориентационный аспекты / Луценко Е.Л., Лелюк С.В. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2008. — С. 205—210. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/713>
12. Масенко Л. Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму / Л. Масенко // Ї. — 2004. — № 35. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm
13. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. — К. : СИНТО. — 1993. — 192 с.
14. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред.: д. филол. н. В.Ю. Михальченко. — М., 2006. — 312 с. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/sociolingva/slovar/sociolinguistics_dictionary.pdf
15. Соколова С. Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі / [С. Соколова, В. Труб, Л. Масенко, О. Данилевська, О. Руда] // Українські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів. — Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. — К., 2013. — С. 173—196.
16. Ткачук Т. Ідентифікаційна функція мови в білінгвальному середовищі (на прикладі міста Вінниці) Т. Ткачук // Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія». Випуск 23. — Вінниця, 2016. — С. 149—157.
17. Шевчук-Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини [монографія] / Ольга Шевчук-Клюжева. — Вінниця: Видавництво «Твори», 2015. — 162 с.
18. Belentschikow Renate. Об особенностях речевого поведения русскоязычного населения Германии / Renate Belentschikow, Ella Handke. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.mapryal.org/itogi/germany.shtml>
19. Wingender M. Einführung: Sprachenpolitik und Identität diskurse in den russisch-türksprachigen Sprachgemeinschaften Kasachstans und Tatarstans // Sprachpolitische Diskurse in russisch-türksprachigen Sprachgemeinschaften: Sprachen und Identitäten in Tatarstan und Kasachstan / HG von Mark Kirschner und Monika Wingender. — Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015. — S. 13—38.

Статтю отримано 30.05.2017

Svitlana Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

REGIONALLY INFLUENCED PECULIARITIES OF THE LANGUAGE CODES' INTERACTION WITHIN THE BILINGUAL COMMUNICATION

Investigated in the article is a real language material — the texts of conversations caused by the situation of provoked bilingual communication during the focus group study in Kyiv, Lviv, Odessa, Kharkiv in order to organize the sociolinguistic survey of Ukrainian language situation and language politics issues. The purpose of this investigation is to study the peculiarities of language code switching and mixing by Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian bilinguals of different age, who live in big cities of Ukrainian regions with different language situation. The results have shown that young people have manifested appropriate language stability that can be mainly explained by their connection with the educational process. Elder people have been more influenced by general language background of the place of living. Presented in the study is the fact that Ukrainian-language conceptualization of the world has also had an influence on speaking Russian by Ukrainians, which can be manifested by using the word “mova” (‘language’) originally to indicate the concept of the “Ukrainian language” by Russian-language speakers. At the same time it has been observed the examples of different language units’ mixing, that have not been connected with the process of conceptualization. The linguistic analysis of the texts of different focus-group conversations in the situation of bilingualism may be freely used as a productive method of investigation.

Keywords: *bilingualism, mother tongue, Ukrainian, Russian, language code switching, interference.*

Мовна мозаїка

ПІДВАЖУВАТИ АВТОРИТЕТ — це ПІДНОСИТИ, ВИВИЩУВАТИ чи ЗНИЖУВАТИ, ПІДРИВАТИ його?

Відомо, що добрі справи підносять, вивищують авторитет людини, а погані — знижують, підривають його. Проте в усному мовленні, особливо журналістів, стало помітне вживання дієслів *підважувати / підважити*, коли йдеться про зниження чийогось авторитету через негативний вчинок, невдале виконання чого-небудь. Це помилкове вживання, бо названі дієслова мають пряме значення ‘піднімати щось важке за допомогою якоїсь підйоми, підваги’ (Словник української мови, т. VI, с. 401), тому і в своєму переносному значенні вони виражають ‘піднесення чого-небудь’, зокрема авторитету, репутації тощо.

Отже, *підважувати / підважити авторитет* означає ‘підносити / піднести, вивищувати / вивищити його’.

Катерина Городенська